

KS. SYLWESTER BRZozowski

PYTANIE JAKO SPOsÓB REALIZACJI FUNKCJI PERSWAZyjNEJ W PRZEPowIADANIU HOMILIjNYM

Szukając sposobów dotarcia do odbiorcy, którego mentalność naznaczona jest znamieniem kultury obrazowej, należy podjąć wysiłki zmierzające do pobudzania uwagi odbiorcy – stymulowania bardziej aktywnego słuchania. Można to czynić na wiele sposobów, począwszy od odpowiedniego wykorzystania zasobu leksykalnego, po używanie efektywnych zdań¹. Zanim zostanie zaprezentowana kompozycja artykułu, warto poczynić uwagę natury ogólnej na temat perswazji. Zjawisko to często kojarzy się z patologią językową, czy manipulacją, tymczasem jest to jak najbardziej neutralny element komunikacji. Język, służąc przekazywaniu informacji, realizuje szereg innych funkcji poza-informacyjnych – jedną z nich jest perswazja². Niniejszy artykuł ma na celu wskazanie, że wśród struktur składniowych, służących kształtowaniu postaw odbiorców, poza wypowiedziami oznajmującymi i imperatywnymi, szczególne miejsce zajmują pytania.

KS. MGR SYLWESTER BRZozowski, kapłan archidiecezji lubelskiej, absolwent filologii polskiej UMCS w Lublinie, doktorant w Instytucie Liturgiki i Homiletyki na Wydziale Teologii KUL, notariusz Kurii Metropolitalnej w Lublinie. Kontakt: sbrzozowski@interia.eu

1. Zob. M. Królikowski, *Aktywno-uczestnicząca metoda kursów nowej ewangelizacji. Podstawy teoretyczne i praktyka*, „Przegląd Homiletyczny” 17 (2013), s. 147–157.
2. Należy zwrócić uwagę na fakt, że przepowiadanie nie może być traktowane jedynie jako forma perswazyjnej komunikacji.

W pierwszej części omówione zostaną podstawowe pojęcia z zakresu teorii komunikacji, w drugim etapie zaprezentowane zostaną różne rodzaje najczęściej pojawiających się w tekstach homilijnych struktur syntaktycznych o funkcji impresywnej. Trzecia część dotyczy będzie pytań (retorycznych, o rozstrzygnięcie, medytatywnych, szczegółowych) o charakterze perswazyjnym. W ostatniej części przedstawione będą wyniki analiz wybranych tekstów i wnioski – czy, i ewentualnie jaką wartość perswazyjną posiadają pytania w przepowiadaniu homilijnym.

Materiał poddany analizie obejmuje 63 homilie wielkopostne adresowane do dzieci, młodzieży i dorosłych, które ukazały się we „Współczesnej Ambonie” w latach 2010–2012.

1. Podstawowe pojęcia z zakresu teorii komunikacji

Problematykę języka i jego funkcji w przepowiadaniu homilijnym należy podjąć ze świadomością, że jest to zagadnienie szerokie, wieloaspektowe i interdyscyplinarne. Jako swoisty, właściwy człowiekowi sposób orientowania się w rzeczywistości, język buduje i utrzuca relacje społeczne, organizuje interakcje pomiędzy grupami i między ich członkami – ma dialogiczny, społeczny charakter. Będąc wytworem społeczeństwa, sam niejako konstruuje życie społeczne³. Jest żywym tworem ludzkiego działania i ma do spełnienia wiele celów – jest funkcjonalny. Owa potrzeba porozumiewania się ludzi między sobą wpływa z komunikacyjnej struktury człowieka, oraz relacyjnego charakteru jego natury. To właśnie poznawcza, wspólnototwórcza i interakcyjna rola języka, dają możliwość refleksji o jego społecznych uwarunkowaniach i o regułach rządzących procesem komunikacji. Analizując różne stanowiska, w odniesieniu do szeroko pojętych funkcji językowych, odnosi się wrażenie, że w literaturze językoznawczej istnieje dużo kwestii polemicznych, a co za tym idzie – niejasności terminologicznych, stąd swoją refleksję na temat funkcji języka poprowadzę w oparciu o teorię aktów mowy⁴. Jest to dział zajmujący się analizą strukturalną i funkcjonalną obiektów, takich jak: pytanie, prośba, rozkaz, ostrzeżenie, ale także kolekta, prefacja, kazanie, bądź homilia. Poszczególne typy aktów mowy da się przyporządkować odpowiednim funkcjom języka, np.: funkcji informatywnej – akty mowy z performatywami typu: *stwierdzam, informuję, uważam*; funkcji impresywnej – akty mowy z performatywami w stylu:

3. Por. S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 2001, s. 8–12.

4. Zagadnienie to szczegółowo omawia R. Grzegorzczkova w artykule *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*, w: *Język a kultura*, t. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*, red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkova, Wrocław 1991, s. 11–16.

żądam, proponuję, radzę, nakazuję, proszę, zachęcam; funkcji ekspresywnej – akty mowy z performatywami takimi, jak: wielbię, życzę ci, gratuluje ci.

Powyższa klasyfikacja wydaje się nie do końca wystarczająca, ponieważ nie odróżnia funkcji języka jako systemu będącego podstawą tworzenia wypowiedzi od funkcji wypowiedzi, gdzie ostateczne kryterium klasyfikacji stanowią intencje nadawców, tj.: czy celem wypowiedzi jest poinformowanie odbiorcy o pewnym stanie rzeczy (funkcja informacyjna i oceniająco-postulatywna), czy wypowiedź, oprócz tego, ma inne cele (pozainformacyjne) – wówczas możemy mówić o następujących typach funkcji: sprawczej (akty sakramentalne, klątwy); nakłaniającej, czyli wpływającej na odbiorcę w celu wywołania określonych działań (pytania, dyrektywy) lub w celu stymulowania stanu mentalnego odbiorcy; ekspresywnej, która jest wyrazem stanu emocji, woli i sądów; kreatywnej, tworzącej dzieła sztuki lub – w szerszym kontekście – wizję świata⁵.

Wychodząc z założenia, iż celem homilii jest to, by „konkretne wydarzenie zbawcze proklamowane przez czytania biblijne uczynić aktualnym w życiu celebryjącej wspólnoty i wprowadzić uczestników zgromadzenia w wymiar sakramentalny, gdzie wydarzenie zbawcze staje się doświadczeniem i propozycją życiową”⁶, zasadnym staje się zwrócenie uwagi na zjawisko perswazji w wypowiedzianiu homilijnym. Wynika ono, po pierwsze, ze wspomnianego wyżej charakteru społecznego języka, a także z faktu, że sprawność perswazyjna homilisty ułatwia skuteczne osiągnięcie celu homilii. Dzieje się to dzięki zasadniczym krokom: przekonanie do swojej tezy, uzyskanie pożądanego działania za pomocą działań językowych (jest wśród nich stosowanie pytań), następnie wykazanie plusów lub minusów omawianego zagadnienia – ocena⁷. Homilia, z punktu widzenia stylistycznego, przynależy do gatunków literackich, charakterystycznych dla stylu retorycznego, natomiast jako fakt zbawczy ma proklamować kerygmat, czyli akt i treść przepowiadania zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa⁸. Powinna być zatem niezbędnym elementem zasilającym chrześcijańskie życie. Jej treść należy ująć w odpowiednią formę. Nie chodzi o to, by „dopasować czytania mszalne do jakiegoś uprzednio obmyślnego schematu zagadnień, lecz na zachęceniu słuchacza do rozważania wiary Kościoła”⁹.

5. Zob. J. Puzynina, *Funkcje języka i akty mowy*, „Polonistyka” 3 (1987), s. 163–172.

6. H. Witczyk (red.), *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Kielce 2000, s. 243.

7. Por. J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław 1990, s. 8.

8. Por. T. Jaklewicz, *Kerygmat*, w: R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin 2006, s. 371.

9. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium homiletyczne*, Poznań 2015, s. 102.

2. Struktury składniowe o charakterze perswazyjnym

O ile językoznawcy, w odniesieniu do homilii, akcentują informacyjną funkcję języka¹⁰, o tyle oczekiwaniem homiletycznym – jak wnioskujemy z wypowiedzi Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów – jest jednoznaczne wskazanie na pewną „zdobywczość” wobec wolnej woli słuchaczy i nakłanianie do działań wynikających z pobudek wiary. Przepowiadanie słowa Bożego pełni zatem funkcję perswazyjną, często jaskrawo posługując się rozmaitymi formami i celowo wykorzystując zjawiska językowe, niezbędne do pozyskania odbiorców dla określonych wartości. Formy przepowiadania kaznodziejskiego nie są jednak zwykłymi aktami komunikacji, na które można spojrzeć tylko od strony ich perswazyjnej skuteczności. Słowo, które jest proklamowane, ma stać się słowem życia dla słuchacza, a podstawowym warunkiem owocnego słuchania jest łaska Boża¹¹. Dlatego kaznodzieja, głosząc kerygmat i aktualizując go, wzywa do wiary i przemiany życia – do nawrócenia.

Jednym ze środków językowych, służących wspomnianej „zdobywczości”, którym posługuje się przepowiadanie homilijne, jest pytanie. Wśród struktur składniowych służących kształtowaniu świadomości i postaw odbiorców, funkcję perswazyjną można przypisać wypowiedziom oznajmującym, imperatywnym i pytajnym. W badanych homiliach, spośród zdań oznajmujących na szczególną uwagę zasługują zdania okolicznikowe celu i warunku, jako nośniki argumentacji służącej akceptacji i związanej z nią gotowości do podjęcia pożądanых działań. Wskazują one bowiem na motywację, jaką kieruje się nadawca, a nie na skutki. Mówiąc o zdaniach celowych (np.: „To jest nasza droga, abyśmy i my stali się Jego dziećmi”¹²; „To wyprowadzenie z grobu Łazarza jest objawieniem chwały Syna Bożego, abyśmy i my uwierzyli w Niego”¹³), należy zwrócić uwagę, że ich człony podrzędne uzasadniają twierdzenia zawarte w członach nadrzędnych, czyli szczególnie akt woli nadawcy. Nie podlegają więc negacji,

10. Szymczak podaje, iż homilia jest rodzajem kazania objaśniającego tekst biblijny, zaś kazanie jest definiowane jako przemówienie wygłaszane przez duchownego do wiernych, zwykle w czasie nabożeństwa. Dubisz rozróżnia znaczenie dawniejsze i współczesne homilii; wcześniej oznaczała ona rodzaj kazania objaśniającego popularne fragmenty Biblii, z kolei dziś jest to ozdobne, uroczyste kazanie podejmujące „ważką problematykę”. W słowniku Bańkowskiego czytamy natomiast, że homilia oznacza „kazanie objaśniające fragment Biblii”.

11. Por. W. Broński, *Argumentacja jako element warsztatu komunikacyjnego kaznodziei*, „Przegląd Homiletyczny”, nr 5 – 6 (2001–2002), s. 130–131.

12. M. Szmajdziński, *Świątynia – to, co należy do naszego Ojca*, „Współczesna Ambona” 40 (2012), nr 2, s. 30 (dalej: WA).

13. M. Szmajdziński, *„Wyjdź z grobu”*, WA 39 (2011), nr 1, s. 159.

osłabiają polemikę z nadawcą. Spełniają tym samym funkcję perswazyjną, dodatkowo motywując wyrażone w członie nadrzędnym oceny i powinności.

Taką samą rolę pełnią zdania podrzędne warunkowe, których intencją jest pozyskanie odbiorcy poprzez wyprzedzenie niewypowiedzianych przez niego zastrzeżeń czy negacji: „Tak samo gaśnie miłość, jeżeli nie jest zasilana dobrymi czynami”¹⁴; „masz szansę się zmienić, nawet kiedy żyjesz zupełnie nie tak, jak Pan Bóg przykazał”¹⁵. Ten schemat syntaktyczny, stosowany w kaznodziejstwie, służy kształtowaniu u odbiorców sądów wartościujących pozytywnie.

3. Pytania i ich funkcja w perswazji kaznodziejskiej

Mobilizowanie odbiorców tekstów kaznodziejskich do wysiłku dochodzenia do prawdy, realizowane jest w badanych homiliach również za pomocą pytań spełniających funkcję perswazyjną. Najliczniej reprezentowane są pytania retoryczne, które mają jawną, bądź ukrytą strukturę pytania o rozstrzygnięcie. Cechuje je polemiczność, „stanowią one jakby odpowiedź, reakcję na przypisywany komuś lub zakładany przez nadawcę sąd. W formie pytania są w nich zamknięte wzmocnione sądy o charakterze ogólnym, sentencje”¹⁶. Pytaniom tego typu towarzyszy silne nacechowanie emocjonalne: „Skąd to wezwanie do radości; czy zachęta do weselenia się nie jest na wyrost?”¹⁷. Pytania tego typu stosuje się celem podkreślenia przekonań mówcy, gdyż kryją w sobie pierwiastek emocjonalny, skoro mówca nie wypowiada ich dla uzyskania jakiegokolwiek odpowiedzi.

Istnieją także pytania medytatywne bądź deliberatywne (prowokujące odpowiedź samemu sobie). Dotyczą one wyboru drogi życiowej, kodeksu moralnego, hierarchii wartości, światopoglądu. Celem tych pytań jest wyznaczenie obszaru poszukiwań, pobudzenie słuchaczy do myślenia, wytyczenie horyzontów poznawczych. Są sposobem ujawnienia niewiedzy, dylematów, niepokojów moralnych nadawcy, po to, aby wywołać je u odbiorcy w postaci pytania, uaktywnić jego zaciekawienie: „W której z postaci odkrywamy siebie? W ślepym żebraku, zdanym na innych, którego życie odmieniło się przez spotkanie z Jezusem? Czy ostatecznie odnajdujemy się w tych, którzy są ślepi i takimi pozostają?”¹⁸. Funkcja perswazyjna w tych pytaniach uwidacznia się w pobudzaniu możliwości intelektualnych. Stanowią one gest zachęty do współpracy przy rozstrzygnięciu trudnych wyborów¹⁹.

14. J. Augustynowicz, *Czas właściwy i upragniony*, WA 40 (2012), nr 2, s. 6.

15. M. Hołda, *Staram się*, WA 40 (2012), nr 2, s. 44.

16. D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Językowe środki perswazji w homiliach*, Kraków 1996, s. 84.

17. J. Świędowski, *O co tak naprawdę chodzi w miłości?*, WA 38 (2010), nr 1, s. 132.

18. R. Breitenbach, *Kto rzeczywiście jest ślepy?*, WA 39 (2011), nr 1, s. 151.

19. Por. D. Zdunkiewicz-Jedynak, *Językowe środki perswazji w homiliach*, s. 85–86.

Mówiąc o pytaniach pełniących funkcję perswazyjną, należy zaznaczyć, że mogą mieć one różnoraki kształt formalny. Mogą to być: pytania o rozstrzygnięcie – z partykułą *czy?*, pytania szczegółowe (o osobę – z partykułą *kto?*, o przedmiot – z partykułą *co?*, o cechę – z partykułą *jaki?*, *jak?*, o miejsce – z partykułą *gdzie?*, *skąd?*, *dokąd?*, o przyczynę i cel – z partykułą *czemu?*, *po co?*).

Najliczniej reprezentowaną grupą zdań pytajnych, pełniących funkcję nakłaniającą, stanowią pytania o rozstrzygnięcie. Ich impresywność potęguje użycie tzw. modulatorów leksykalnych, typu: *może, tylko, czasem, rzeczywiście*: „Czy ja rzeczywiście pragnę być blisko Boga, czy może boję się tej bliskości?”²⁰; „Czy te słowa, to tylko tama postawiona ludzkiej ciekawości, która chciałaby zgłębić Bożą Tajemnicę?”²¹ Używanie form pytajnych nadaje tekstom homiletycznym atmosferę problemowości, dyskusyjności i poszukiwań. Perswazja językowa na poziomie syntaktycznym wyraża się ponadto w odpowiednio skomponowanym szyku wyrazów w zdaniu. W języku polskim o funkcji składniowej wyrazu decyduje najczęściej jego forma fleksyjna. W związku z tym szyk wyrazów w zdaniu jest dość swobodny i służy przede wszystkim wyeksponowaniu najważniejszych treści²². W tym też kontekście pytanie zdaje się narzędziem perswazyjnym. Od jego budowy, tzn. gramatycznej zależności wyrazów w zdaniu, zależy akcentowanie, które w brzmieniowej warstwie języka jest identyfikatorem wypowiedzi o charakterze pytajnym.

4. Wnioski

Wśród struktur składniowych służących perswazji, pytania zajmują szczególne miejsce. W analizie materiału, z przyczyn obiektywnych – takich, jak chociażby proporcje ilościowe, nie można było pominąć wypowiedzi oznajmujących i rozkazujących, stąd też i na nie zwróciłem uwagę. Specyfika perswazyjności pytań wynika z kilku czynników, są to: rodzaj, kształt formalny, adresat, częstotliwość występowania, czy szyk zdania pytajnego. Sztuka stawiania pytań może być doskonałym narzędziem dla homilisty, jeśli będzie z niego korzystać z umiarem. Trudno byłoby słuchać homilii przesyconej wypowiedziami pytajnymi. Pominąwszy względy estetyczne sugerujące umiar, narzędzie to absorbuje słuchacza. Pytania domagają się odpowiedzi, której słuchacz udziela sobie sam, względnie z pomocą mówiącego, stąd też należy mu na to dać szansę poprzez odpowiednio dobrany sposób i tempo artykulacji. Nie dziwi także fakt,

20. J. Swędrowski, *W poszukiwaniu wolności i pokoju*, WA 40 (2012), nr 2, s. 7.

21. M. Hołda, *On jest, a my bywamy*, WA 40 (2012), nr 2, s. 126.

22. Por. B. Klebanowska, W. Kochański, A. Markowski, *O dobrej i złej polszczyźnie*, s. 229.

że spośród pytań pojawiających się w analizowanych tekstach homilijnych, najczęściej występują pytania retoryczne, które nie wymagają odpowiedzi, bo narzuca się sama. Pytania te mocno zapadają w podświadomość i mogą przypomnieć się w najmniej oczekiwanym momencie²³.

Podsumowując, należy zauważyć, że przepowiadanie homilijne to swego rodzaju przeżycie – tego, który głosi i tego, który słucha. Nie wystarczy „suchy” komunikat, który pobudzi rozum, ważne jest wpłynięcie na wolę odbiorcy, jego uczucia, przeżycia, pragnienia. Papież Benedykt XVI w adhortacji apostolskiej *Sacramentum caritatis*, zachęcając wiernych do troski o piękno liturgii – której integralną częścią jest przecież homilia – konstatuje, że nie jest ono tylko dekoracją, a raczej istotnym elementem akcji liturgicznej, jako że jest atrybutem samego Boga²⁴. Dobrze postawione pytanie pozwala poruszyć wszystkie władze człowieka i sprowokować słuchacza do refleksji. Do współczesnego człowieka, ukształtowanego przez mass media, o wiele bardziej przemawia uczuciowość niż racjonalność, dlatego i ten fakt należy uwzględnić w refleksji na temat perswazyjnej funkcji pytań.²⁵ Pytania (szczególnie retoryczne) – ze swojej natury wpływają na sferę uczuć, a te z kolei wspierają rozum i wolę w akcie wiary. Dobrze postawione pytanie może zatem stanowić czynnik psychiczno-motoryczny, dając początek dialogu – i nie chodzi tu wcale o dialog z ambony – ale o ten, do którego winna prowadzić posługa homilisty: żywy dialog człowieka z Bogiem.

QUESTION AS A WAY TO IMPLEMENT THE PERSUASIVE FUNCTION IN HOMILY PREACHING

Summary

The purpose of this paper is to indicate that among syntactic structures, used for shaping attitudes of recipients, aside from declarative and imperative sentences, a special place is occupied by questions. In the first part, basic concepts in the field of communication theory are discussed, in the second stage, different types of syntactic structures, that are appearing most commonly in homilies, are presented. The third part concerns questions that perform a conative function. In

23. Por. E. Staniak, *Z kaznodziejskiego warsztatu*, Kraków 2002, s. 52–53.

24. Por. Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczyt życia i misji Kościoła „Sacramentum caritatis”*, Kraków 2007, nr 35.

25. Por. S. Dyk, *Nowa ewangelizacja – konkretne wezwanie*, Gubin 2015, s. 263–266.

the last part, the results of analysis of the selected texts are presented. The question, as one of the syntactic forms, possesses an important persuasive value in homily preaching. A well-asked question influences the sphere of feelings, and this in turn stimulates the reason and will. The specifics of persuasiveness result from several factors, which are: type, formal shape, recipient, frequency of appearance, or order of the interrogative sentence. The art of asking questions can be a perfect tool for a homilist, if he uses it with in moderation. The material that was subject to analysis includes Lenten homilies addressed to children, youth and adults, which appeared in the “Współczesna Ambona”.

Słowa kluczowe: pytanie, akt mowy, perswazja, przepowiadanie homilijne
Key words: question, act of speech, persuasion, homily preaching

BIBLIOGRAFIA

- Augustynowicz J., *Czas właściwy i upragniony*, WA 40 (2012), nr 2, s. 3–6.
- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000.
- Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum caritatis”*, Kraków 2007.
- Breitenbach R., *Kto rzeczywiście jest ślepy?*, WA 39 (2011), nr 1, s. 150–152.
- Broński W., *Argumentacja jako element warsztatu komunikacyjnego kaznodziei*, w: „Przegląd Homiletyczny”, nr 5–6 (2001–2002), s. 125–132.
- Dubisz S., (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2003.
- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 2001.
- Grzegorzczkowska R., *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*, w: *Język a kultura*, t. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*, red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkowska, Wrocław 1991.
- Hołda M., *On jest, a my bywamy*, WA 40 (2012), nr 2, s. 42–45.
- Hołda M., *Staram się*, WA 40 (2012), nr 2, s. 42–45.
- Jaklewicz T., *Kerygmat*, w: R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin 2006.
- Klebanowska B., Kochański W., Markowski A., *O dobrej i złej polszczyźnie*, Warszawa 1985.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium homiletyczne*, Poznań 2015.
- Królikowski M., *Aktywno-uczestnicząca metoda kursów nowej ewangelizacji. Podstawy teoretyczne i praktyka*, „Przegląd Homiletyczny” 17 (2013), s. 147–157.
- Puzynina J., *Funkcje języka i akty mowy*, „Polonistyka” 3 (1987), s. 163–172.

- Staniek E., *Z kaznodziejskiego warsztatu*, Kraków 2002.
- Swędowski J., *O co tak naprawdę chodzi w miłości?*, WA 38 (2010), nr 1, s.131–135.
- Swędowski J., *W poszukiwaniu wolności i pokoju*, WA 40 (2012), nr 2, s. 6–10.
- Szmajdziński M., „Wyjdź z grobu”, WA 39 (2011), nr 1, s. 156–159.
- Szmajdziński M., Świątynia – to, co należy do naszego Ojca, WA 40 (2012), nr 2, s. 28–32.
- Szymczak M., *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1982.
- Witczyk H. (red.), *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Kielce 2000.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., *Językowe środki perswazji w homiliach*, Kraków 1996.
- Ziomek J., *Retoryka opisowa*, Wrocław 1990.